

ISSN 2518-7503

Психологія:

реальність і перспективи

Збірник наукових праць

Випуск 16

2021

УДК 159.955.4:001.12

Павелків Роман

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри вікової та педагогічної психології
Рівненського державного гуманітарного університету
<https://orcid.org/0000-0002-6564-4507>

DOI <https://doi.org/10.35619/prapr.v1i16.224>

НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНУ РЕФЛЕКСІЇ

***Анотація.** У статті висвітлюється сутність психологічного змісту поняття рефлексії, її поліфункціональність, зазначається важливість та унікальність ролі даного феномену в структурі особистості людини. Рефлексія розглядається як механізм самосвідомості, як особливий дослідницький акт, що спрямовує людину на осмислення й усвідомлення власних форм свідомості з метою предметного розгляду знання про себе та інших людей, критичного аналізу його змісту й методів пізнання. Представлено аналіз сучасного стану проблеми рефлексії, перераховані усталені підходи в цій галузі. Сформульовано основні труднощі у вивченні рефлексії та їх зв'язок з проблемами вивчення свідомості. Порушено міждисциплінарний аспект, який надає широти розуміння проблеми рефлексії як однієї з ключових ліній сучасного наукового знання. Встановлено, що рефлексія є одним із механізмів саморозвитку та самовдосконалення особистості. Доведено, що на шляху самовдосконалення рефлексивні процеси дають змогу особистості актуалізувати процеси самоорганізації, мобілізуючи власний потенціал, інтелектуальні та духовні ресурси.*

***Ключові слова:** особистість, свідомість, самосвідомість, самовизначення, самопізнання, рефлексія, діяльність, спілкування, міжособистісна взаємодія.*

Постановка проблеми. Феноменологія рефлексії привертала увагу мислителів з давніх часів. Разом з тим загальна проблема рефлексії в сучасній науці не тільки не втратила своєї актуальності, а й стає предметом вивчення у різних галузях наукового знання – філософії, психології, педагогіки. Адже психічна активність людини неможлива поза рефлексією, а відтак, здатність до рефлексії стає одним з найважливіших суб'єктних атрибутів людини. Сучасні тенденції в житті суспільства – нестійкість розвитку соціально-політичної та економічної сфер життєдіяльності – зумовили, як і в усі часи історичних змін, підвищення дослідницького інтересу до рефлексивних структур свідомості.

Для поняття рефлексії характерна невизначеність його понятійного статусу і місця в системі психологічних понять. Це викликано широтою і варіативністю підходів до дослідження проблеми рефлексії. Різноманіття вихідних точок зору і поглядів на феномен рефлексії як детермінуючої властивості свідомості спонукає психологічну науку до необхідності звертатися до цього явища знову і знову. Це одне з тих понять, які сучасна психологія оцінює неоднозначно і, навіть, суперечливо. Є традиції опису рефлексії як процесу, як властивості свідомості, як характеристики мислення, як здатності. Рефлексію розглядають як механізм соціальної перцепції і як механізм зворотного зв'язку. Рефлексивність як продуктивна характеристика процесу рефлексії може бути властивістю особистості або суб'єкта, а може бути характеристикою цілої соціальної групи, наприклад, людей з вищою освітою (Голубева, 2014). Термін по-своєму актуальний і для інших наук. Наприклад, для інформатики (як здатність програми відстежувати і модифікувати власну структуру під час виконання), для економіки (теорія рефлексивності Сороса) або як поняття про взаємозв'язок у математиці. Завдяки роботам Лефевра (2003) поняття рефлексії було виведено з філософії в міждисциплінарну полі, введені поняття «рефлексивна система» і

«рефлексивне управління», що знаходять на стику багатьох наук: математики, психології, соціології, філософії, етики та ін.

Розкриття психологічного змісту різних феноменів рефлексії розглядається в рамках дослідження різних аспектів життєдіяльності особистості та функціонування її психіки:

- творчості (Пономарьов, Гаджієв, Степанов, Семенов та ін.);
- спілкування (Андрєєва, Бодальов, Кіндратієва та ін.);
- свідомості (Виготський, Гуткіна, Леонтьєв, Пушкін, Семенов, Смирнова, Сопіков, Степанов та ін.);
- мислення (Алексєєв, Брушлінський, Давидов, Зак, Зарецький, Кулюткін, Рубінштейн, Семенов, Степанов та ін.);

Аналіз останніх досліджень з проблеми. У сучасних психологічних наукових дослідженнях рефлексія розглядається як якість особистості, уявлення особистості про себе, спосіб привласнення суспільно значущих цінностей, самосвідомість – як ядро особистості. У психологічній літературі рефлексія розглядається як процес пізнання суб'єктом своїх внутрішніх психічних станів і процесів (Ананьєв, Божович, Кон, Виготський, Абульханова-Славська, Столін та ін.); виступає в процесах кооперації і спілкування у формі усвідомлення діючим суб'єктом того, як він сприймається і оцінюється іншими індивідами або спільнотами (Рубцов, Якушина, Щедровицький, Андрєєва та ін.); тлумачиться як здатність людини усвідомлювати власну поведінку і діяльність, формувати мислення, яке само себе обрало об'єктом свого пізнання (Давидов, Зак, Пономарьов, Семенов, Степанов та ін.).

Мета статті полягає у розкритті та науково-психологічному аналізі феномену рефлексії як форми активного особистісного переосмислення людиною певного змісту своєї індивідуальної свідомості та власної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом, поняття «рефлексія» виникло від латинського слова «reflexio» – відображення. Рефлексія – це процес самопізнання суб'єктом власних психічних станів та дій. Стосується як сфери актуальних досягнень, так і можливостей розвитку здібностей. Рефлексійність особистості виявляється в її здатності критично оцінювати свої дії та змінювати відповідно цього мислення і діяльність (*Психологічний словник-довідник*, 2012, с. 156). Тобто рефлексія передбачає пізнання та усвідомлення суб'єктом причин своїх внутрішніх психічних станів, переживань, власних дій, заглиблення в те, що відбулось, і на основі цього – пізнання найпотаємніших глибин буття через активність людини (*Большой психологический словарь*, 2004). Рефлексія означає принципи людського мислення, що спрямовують людину на осмислення й усвідомлення власних форм свідомості з метою предметного розгляду самого знання, критичного аналізу його змісту й методів пізнання, а також аналізу особистістю своєї діяльності з метою глибокого самопізнання, що розкриває внутрішню будову й специфіку духовного світу людини (Павелків, 2019).

За допомогою рефлексії людина виходить за межі природних потягів. Людина стає для самої себе об'єктом управління, з чого випливає, що рефлексія як «дзеркало» відображає всі особистісні зміни та стає основним засобом саморозвитку, умовою і способом особистісного зростання (Москалева, 2019). Загалом, рефлексія дозволяє людині критично ставитися до себе та своєї діяльності, робить особистістю суб'єктом власної активності. Це підкреслює велике значення рефлексії для розвитку особистісних якостей, оволодіння повноцінними знаннями, освоєння нових видів діяльності тощо. «Якщо фізичні органи чуття для людини – джерело зовнішнього досвіду, то рефлексія – джерело досвіду внутрішнього, спосіб самопізнання, необхідний інструмент мислення» (Хуторський, 2003, с. 113).

Уявлення про рефлексію є одним з найважливіших в обґрунтуванні філософського аналізу знання й активно розроблялося у німецькій класичній філософії Кантом, Фіхте та Гегелем. Кант заклав основи рефлексивного мислення, що моделює чи творить поняття та образи, причому моделювання відбувається за наявності вихідного матеріалу. Свідомість розглядається мислителем як джерело рефлексії. Кант заклав основи рефлексивного мислення, що моделює чи творить поняття та образи, причому моделювання відбувається за наявності вихідного матеріалу. У «Критиці чистого розуму» свідомість розглядається ним як

Випуск 16, 2021. Збірник наукових праць РДГУ

джерело рефлексії. Підкреслюючи аналітичний характер рефлексії, Кант (1994) стверджував, що всі судження і, навіть, усі порівняння потребують рефлексії, тобто розрізнення тієї здатності пізнання, якій належать ці поняття. Він заперечує точку зору на свідомість як предмет рефлексії, настоюючи на існуванні двох основних напрямків людського пізнання, що виростають, можливо, з одного загального, проте невідомого нам кореня: чуттєвості та розуму (за допомогою чуттєвості предмети людині даються, а розумом вони мисляться).

На ролі рефлексії у становленні особистості наголошував Фіхте (1993). Він підкреслив творчий характер рефлексії, оскільки, на його розсуд, у ній є свобода щодо побудови, за умови котрої знання саме висловлюється за себе: я можу створити образ цієї речі, уявити її, а можу також створити цю річ.

Детально рефлексія аналізується у працях Гегеля (1974), який визначав рефлексію у рамках загальної картини функціонування і розвитку духу. Рефлексія, на думку філософа, необхідна при переході від дії до поняття і розотожненні поняття. Рефлексія зникає у ході формулювання рішення, так як визначеність бажання знята і покладена на рішення. У ній зіставляється все те, що належало моментам побажання. У працях Гегеля рефлексія вперше осмислюється не лише як категорія мислення, але й як емоційно-особистісна категорія. Відзначимо також той факт, що і Фіхте і Гегелем підкреслюється процесуальність рефлексії, її динамічність і можливість виходу за межі безпосереднього сприйняття до загального споглядання.

Істотно вплинули на розвиток уявлень про рефлексію і філософські погляди Маркса (1968), зокрема його теза про те, що «людина подвоює себе вже не лише інтелектуально, як це має місце у свідомості, але і реально, і споглядає саму себе у створеному нею світі», що дозволяє розглядати рефлексію як вихід у зовнішню позицію щодо ситуації, яка склалася, внаслідок чого людина може поставитися до самої себе як до предмету дослідження. Рефлексія, за Дж. Локком (1985), – це «спостереження, якому розум піддає свою діяльність». Він указував на принципову можливість «подвоєння» психіки, виділяючи у ній два рівні: перший – сприйняття, думки, бажання; другий – спостереження чи споглядання структур першого рівня.

Психологічною концепцією, у якій рефлексії відводиться провідна роль у самодетермінації людини, є суб'єктно-діяльнісний підхід Рубінштейна (2003). Він підкреслював, що «виникнення свідомості пов'язане з виділенням із життя і безпосереднім переживанням рефлексії на навколишній світ і на саму себе» (с. 347-348). На думку Рубінштейна (2003), рефлексія є таким рівнем розвитку свідомості, коли людина здатна вийти за межі власного життя та зайняти позицію поза ним. Науковець виділяв зовнішню рефлексію, що спрямована на оточуючий світ, та внутрішню – на самого себе. Якщо людина обирає життя, яке не виходить за межі безпосередніх зв'язків, у яких вона існує, вона здебільшого керується зовнішньою рефлексією, для якої характерне слідування ритуалам, традиціям, підміна власного Я колективним. Внутрішня рефлексія призупиняє потік свідомості, виводячи людину за її межі. З появою такої рефлексії пов'язане ціннісне осмислення життя, усвідомлення особистістю свого місця в ньому. З появою рефлексії вчений пов'язував філософське осмислення життя через розгляд таких її аспектів:

- онтологічного – пізнання людиною себе відображено через інших;
- гносеологічного – інтроспективне проникнення людиною у переживання власної свідомості, «котрі виступають для неї як ніби безпосередньо дані їй у самоспостереженні показники внутрішнього досвіду» (2003, с. 69);
- методологічного – дія зовнішніх причин через внутрішні умови (принцип детермінізму);
- екзистенціально-етичного – побудова життя на свідомій основі – вчинки набувають філософського відтінку, формується відповідальність за хід свого життя.

Окремо стоїть методологічна позиція Піаже, останні роботи якого присвячені вивченню розвитку рефлексивного мислення у людини, зокрема її здатності до рефлексивної абстракції. Піаже (1969) трактує рефлексивне мислення як процес, що здійснюється на основі знання суб'єктом логічних законів зв'язку об'єкта з направленою на нього дією і на

основі усвідомлення необхідності такого зв'язку. Усвідомлення являє собою процес концептуалізації, тобто реконструкції схеми дії та перетворення її у поняття.

Для розкриття психологічного змісту свідомості, мислення, творчості, спілкування, особистості рефлексія розглядається як пояснювальний принцип цих феноменів. Так, зокрема продуктивність мислення значною мірою залежить від реалізації рефлексивної позиції суб'єкта мислення, від глибини його «особистісних смислів» (Леонтьєв, 2009), що спонукають до вирішення проблеми. Згідно Леонтьєва, рефлексія вважається ключовою у організації життя, адже вона притаманна розвиненій людській свідомості, створює передумови для іншого способу життя, що відрізняється від бездумного нереклексивного існування, та проявляється в реальних процесах регуляції життєдіяльності.

Петровський та Ярошевський розглядають поняття «рефлексія» у двох значеннях: 1) як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, який передбачає особливу спрямованість уваги на діяльність власної душі й вимагає достатньої зрілості суб'єкта; 2) осмислення суб'єктом, чому і якими засобами він справив певне враження на партнера (2013, с. 490).

Традиційно рефлексія розглядається як феномен пізнавальної діяльності. За Семеновим та Степановим (1983) логіка розгортання рефлексії передбачає проходження певних етапів, які дозволяють якомога ефективніше запустити рефлексивні механізми (с. 160):

- репродукція стереотипів, що актуалізує смислові структури Я при входженні суб'єкта в проблемно-конфліктну ситуацію та при її розумінні;
- регресія переживання цих смислів при апробації різних стереотипів досвіду і шаблонів дій;
- кульмінація натхнення при дискредитуванні смислових структур Я у контексті виявлених суперечностей;
- прогресія самосвідомості при конструктивному подоланні протиріч через осмислення цілісним Я проблемно-конфліктної ситуації та себе у ній;
- продукція інновації – реалізація заново набутого цілісного сенсу через подальшу реорганізацію змістів особистісного досвіду і дієве, адекватне подолання протиріч проблемно-конфліктної ситуації.

Відомим фахівцем, що вивчав рефлексію у всіх її аспектах, є Карпов. При розгляді рефлексії він також пропонує виділяти кілька підходів: діяльнісний, системномисленневодіяльнісний, життєдіяльнісний, когнітивний, комунікативний, генетичний, особистісний, психолого-педагогічний, усвідомлювальний, управлінський (Карпов, 2003). Досить детально Карпов розглядає діяльнісний напрямок, що є традиційним для вітчизняної психології (Виготський, Леонтьєв, Зак та ін.). У рамках цього напрямку рефлексія розглядається як один з компонентів структури діяльності, а також аналізується склад і будова «рефлексивної дії». Відповідно до уявлень Леонтьєва про будову людської діяльності рефлексивна дія активізується сигналом про результат, якого прагне досягти людина. Ті ж дії, які складають сам зміст діяльності, можна назвати флективними (тобто такими, що трансформують, змінюють об'єкти). Рефлексивні дії відрізняються тим, що їх об'єктами виступають самі рефлексивні дії. Тобто рефлексія - це, по суті, будь-який план або схема дій, будь-яка активність, спрямована на усвідомлення цілей і завдань (Карпов, 2003). Вітчизняні дослідження феномену рефлексії останнього десятиріччя розкривають тему рефлексії у контексті розвитку самосвідомості людини, формування її творчого та життєтворчого потенціалу, про соціальної поведінки. Так, у дослідженні Корчакової (2017) наголошується, що рефлексія є одним із механізмів розвитку і функціонування просоціальності особистості. У контексті дослідження життєтворчості Ямницький (2013) трактує рефлексію як акт усвідомлення власних дій людини з метою розкриття їх причин, пізнання інших психічних явищ і законів об'єктивної дійсності; як визначальну людську властивість, здатність відтворювати себе як носія свідомості. Максимов (2021) визначає рефлексію як усвідомлення суб'єктом самого себе, своїх здібностей, можливостей, недоліків,

процесів, що відбуваються у своїй свідомості, результатів власної активності, своїх стосунків з іншими людьми та ставлення оточуючих до суб'єкта. Шелег (2019) вважає самопізнання та рефлексію чинниками життєтворчості, що тісно пов'язані у межах когнітивної сфери. На їх основі відбувається формування суб'єкта, перетворення себе. Маскалева (2019) зазначає, що здібність до рефлексії стає однією з найважливіших професійно важливих якостей особистості, професійна діяльність якої включає у свою структуру рефлексію (наприклад, психологічна, педагогічна, управлінська діяльність тощо).

Узагальнюючи все різноманіття поглядів на рефлексію, існуючих в психологічній науці, можна говорити про інтенсивний розвиток нової наукової галузі психологічного знання – психології рефлексії. Вже зараз можна провести досить диференційований аналіз методологічних орієнтацій, різноманітних підходів з самостійними теоретичними, методичними і експериментальними розробками, а, головне кваліфікувати характер взаємодії цих орієнтацій які синхронізуються.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Аналіз літературних джерел щодо проблематики рефлексії дозволяє констатувати, що у сучасній психологічній науці відсутній єдиний підхід до розуміння і вивчення феноменології рефлексії. Проте всі дослідники цієї проблеми однакові у тому, що рефлексія є тим психологічним явищем, що потребує детального і систематизованого дослідження.

Варто зауважити, що причини складності феномена рефлексії в його безпосереднього зв'язку з ключовими філософськими і психологічними проблемами (психофізичною, психофізіологічною, психогностичною). А це означає, що її роль не може зводитися лише до функції пояснювального принципу при міркуванні про свідомість людини, але повинна бути детально вивчена у всіх найдрібніших аспектах зовнішніх і внутрішніх проявів.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Гегель, Г. В. Ф. (1974). *Енциклопедія філософських наук* (Т. 3). Москва: Мысль.
- Голубева, Н. М. (2014). Современные научные подходы к пониманию феномена рефлексии. *Современные проблемы науки и образования*, 5, 33-42.
- Кант, И. (1994). *Критика чистого разума*. Москва: Мысль.
- Карпов, А. В. (2003). Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*, 24 (5), 45-57.
- Корчакова, Н. В. (2017) *Просоціальність особистості: становлення та розвиток* : монографія. Рівне : Волин. обереги URL: <http://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/5747/>
- Леонтьев, Д. А. (2009). Рефлексия как предпосылка самодетерминации. *Психология человека в современном мире: материалы Всероссийской юбилейной научной конференции посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна*. Москва: Изд-во ИП РАН.
- Лефевр, В. А. (2003). *Рефлексия*. Москва: Когито-центр.
- Локк, Дж. (1985). *Сочинения*. Москва: Мысль.
- Максимов, М. В. (2021). *Психологія розвитку рефлексивних умінь особистості у молодшому шкільному віці*. (Дис. доктора психол. наук). АПН України. Інститут психології ім. Г. С. Костюка, Київ.
- Маркс, К. (1968-1969). *Сочинения* (Т. 42). Москва: Мысль.
- Мещеряков, Б., & Зинченко, В. (Ред.) (2004). *Большой психологический словарь*. Взято с <http://vocabulary.ru/dictionary/30>.
- Маскалева, Л. А. (2019). *Психолого-педагогічні умови розвитку рефлексивності майбутніх психологів*. (Дис. канд. психол. наук). АПН України. Інститут психології ім. Г. С. Костюка, Київ.
- Павелків, Р. В. (2019). Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. *Вісник післядипломної освіти. Соціальні та поведінкові науки*, 8 (37), 84-98.
- Петровский, А. В., & Ярошевский, М. Г. (Ред.) (2013). *Краткий психологический словарь*. Ростов-на-Дону: Феникс.

- Пиаже, Ж. (1969). *Избранные психологические труды*. Москва: Просвещение.
- Приходько, Ю. О., & Юрченко, В. І. (2012). *Психологічний словник-довідник*. Київ: Каравела.
- Рубинштейн, С. Л. (2003). *Бытие и сознание. Человек и мир*. Санкт-Петербург: Питер.
- Семёнов, И. Н., & Степанов, С. Ю. (1983). Проблема предмета и метода психологического изучения рефлексии. *Исследования проблемы психологии творчества*, 1 (9), 152-182.
- Фихте, И. Г. (1993). *Сочинения*. Санкт-Петербург: Мифрил.
- Хуторский, А. (2003). Деятельность как содержание образования. *Народное образование*, 8, 107-114.
- Шелег, Т. В. (2019). *Психологічні чинники життєтворчості у молодшому шкільному віці*. (Дис. канд. психол. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
- Ямницький, В. М. (2013). Суб'єктність та чинники життєтворчої активності особистості. *Психологія: реальність і перспективи*, 2, 27-31.

REFERENCES

- Gegel, G. V. F. (1974). *Entsiklopediya filosofskikh nauk [Encyclopedia of Philosophical Sciences]* (T. 3). Moskva: Mysl.
- Golubeva, N. M. (2014). *Sovremennyye nauchnyye podkhody k ponimaniyu fenomena refleksi [Modern scientific approaches to understanding the phenomenon of reflexion]. Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*, 5, 33-42.
- Kant, I. (1994). *Kritika chistogo razuma [Criticism of Pure Reason]*. Moskva: Mysl.
- Karpov, A. V. (2003). *Refleksivnost kak psikhicheskoye svoystvo i metodika eye diagnostiki [Reflexivity as a mental property and the method of its diagnostics]. Psikhologicheskii zhurnal*, 24 (5), 45-57.
- Korchakova, N. V. (2017) *Prosotsialnist osobystosti: stanovlennia ta rozvytok [Human prosociality: emergence and development]: monohrafiia. Rivne : Volyn. oberehy URL: http://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/5747*
- Leontyev, D. A. (2009). *Refleksiya kak predposylka samodeterminatsii [Reflection as a prerequisite for self-determination]. Psikhologiya cheloveka v sovremennom mire: materialy Vserossiyskoy yubileynoy nauchnoy konferentsii posvyashchennoy 120-letiyu so dnya rozhdeniya S. L. Rubinshteyna. Moskva: Izd-vo IP RAN.*
- Lefevr, V. A. (2003). *Refleksiya [Reflection]*. Moskva: Kogito-tsentr.
- Lokk, Dzh. (1985). *Sochineniya [Essays]*. Moskva: Mysl.
- Maksymov, M. V. (2021). *Psikhologhiia rozvytku refleksyivnykh umin osobystosti u molodshomu shkylnomu vitsi [Psychology of the development of reflexive personality skills in primary school age]. (Dys. dok. psykhol. nauk). APN Ukrainy. Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka, Kyiv.*
- Marks, K. (1968-1969). *Sochineniya [Essays]* (T. 42). Moskva: Mysl.
- Meshcheryakov, B., & Zinchenko, V. (Red.) (2004). *Bolshoy psikhologicheskii slovar [Large psychological dictionary]. Vzyato z http://vocabulary.ru/dictionary/30.*
- Moskaleva, L. A. (2019). *Psikhologo-pedahohichni umovy rozvytku reflektivnosti maibutnikh psykholohiv [Psychological and pedagogical conditions for the development of reflectivity of future psychologists]. (Dys. kand. psykhol. nauk). APN Ukrainy. Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka, Kyiv.*
- Pavelkiv, R. V. (2019). *Refleksiia yak mekhanizm formuvannia indyvidualnoi svidomosti ta diialnosti osobystosti [Reflection as a mechanism of formation of individual consciousness and activity of personality]. Visnyk pislidyplomnoi osvity. Sotsialni ta povedinkovi nauky*, 8 (37), 84-98.
- Petrovskiy, A. V., & Yaroshevskiy, M. G. (Red.) (2013). *Kratkiy psikhologicheskii slovar [A Brief Psychological Dictionary]*. Rostov-na-Donu: Feniks.
- Piazhe, Zh. (1969). *Izbrannyye psikhologicheskkiye trudy [Selected psychological works]*. Moskva: Prosveshcheniye.

- Prykhodko, Yu. O., & Yurchenko, V. I. (2012). *Psykhologichnyi slovnyk-dovidnyk [Psychological dictionary-reference book]*. Kyiv: Karavela.
- Rubinshteyn, S. L. (2003). *Bytiye i soznaniye. Chelovek i mir [Being and consciousness. Man and the world]*. Sankt-Peterburh: Piter.
- Semenov, I. N., & Stepanov, S. Yu. (1983). Problema predmeta i metoda psikhologicheskogo izucheniya refleksi [The problem of the subject and method of psychological study of reflexion]. *Issledovaniya problemy psikhologii tvorchestva*, 1 (9), 152-182.
- Fikhte, I. G. (1993). *Sochineniya [Essays]*. Sankt-Peterburh: Mifril.
- Khutorskiy, A. (2003). Deyatelnost kak sodержaniye obrazovaniya [Activity as the content of education]. *Narodnoye obrazovaniye*, 8, 107-114.
- Sheleh, T. V. (2019). *Psykhologichni chynnyky zhyttietvorchosti u molodshomu shkilnomu vitsi [Psychological factors of life creativity in primary school age]*. (Dys. kand. psykhol. nauk). Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv.
- Yamnytskyi, V. M. (2013). Subiektnist ta chynnyky zhyttietvorchoi aktyvnosti osobystosti [Subjectivity and factors of life-creating activity of a person]. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvu*, 2, 27-31.

SCIENTIFIC AND PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO UNDERSTANDING THE PHENOMENON OF REFLECTION

Roman Pavelkiv

Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of Developmental and Educational Psychology
Rivne State University for the Humanities
<https://orcid.org/0000-0002-6564-4507>

DOI <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i16.224>

Abstract.. *The publication presents the research of the scientific concepts and the theoretical approaches to the phenomenon of reflection in domestic and foreign psychological science. The study results of “reflection” as a life-cycle factor of personality are defined. The main approaches to the definition of its semantic characteristics are highlighted. The article reveals the essence of the psychological meaning of reflection, its versatility, notes the importance and unique role of this phenomenon in the structure of the person’s identity. Reflection is determined as a mechanism of self-awareness, as a special research act that directs a person to comprehend and understand their forms of consciousness to objectively consider knowledge about themselves and others, critical analysis of its content, and methods of cognition. An analysis of the current state of the issue of reflection is presented; the established approaches in this field are listed.*

The main difficulties in the research of reflection and their connection with the studying consciousness and general methodological problems of psychology are identified. The interdisciplinary aspect is studied, which gives a broad understanding of reflection as one of the fundamental issues of modern science. It is found out that reflection is one of the mechanisms of self-development and self-improvement of a personality. It is proved that self-improvement and reflective processes allow a personality to actualize self-organization, mobilizing their potential, intellectual, and spiritual resources.

Key words: *a personality, consciousness, self-consciousness, self-determination, self-awareness, reflection, activity, communication, interpersonal interaction.*

Стаття надійшла до редакції 24.02.2021 р.

З М І С Т

Бабій Микола Вікова редукція професійного здоров'я вчителів у сучасній школі	5
Білецька Олена Егоцентризм як чинник низького рівня довіри в контексті міжособистісних стосунків у ранній юності	12
Білоус Руслана, Сошенко Світлана, Лебединська Ганна Соціально-психологічний тренінг як засіб подолання комунікативних бар'єрів у процесі міжособистісного спілкування студентів	18
Борейко Володимир, Ясінський Андрій, Яницька Олена Психолого-педагогічні особливості використання інформаційно-комп'ютерних технологій для впровадження дистанційних технологій навчання	27
Былинская Наталья Імпліцитні теорії личности учеников, существующих в сознании педагогов начальных классов	37
Вдовіченко Оксана Порівняння схильності до ризику в підлітковому та юнацькому віці	47
Дрібас Світлана, Пінська Олена, Даценко Оксана Особливості організації викладацько- студентської взаємодії в умовах дистанційного навчання	56
Іванюта Ольга, Яницька Олена Психолого-педагогічні основи дослідження цілепокладання у студентської молоді	63
Ivashkevych Ernest The paradigm of dialogue interaction as a way of the professional development of future translator	69
Каряка Інна, Хорошак Юлія Пісочна терапія як засіб зниження тривожності дітей старшого дошкільного віку	80
Корчакова Наталя Установки студенческой молодежи относительно незапланированной беременности	87
Коць Михайло, Ващенья Ганна, Кузьмич Олена Гендерні особливості емоційного інтелекту дітей з особливими освітніми потребами	98
Кулаков Руслан, Кулакова Лариса Формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими освітніми потребами	106
Лівандовська Інна Дослідження особливостей становлення гендерної ідентичності в підлітків у різних соціальних умовах	113
Литвиненко Світлана, Ямницький Вадим Концептуальні засади сучасного розвитку символдрами	121
Луцик Галина Психолого-педагогічний потенціал дисципліни «Психологія важковиховуваності» в аспекті підготовки майбутніх психологів до роботи з підлітками девіантної поведінки	128
Набочук Олександр Аналіз проблеми психологічних чинників, що визначають здатність керівника до професійної творчості	135
Опанасюк Ірина Програма розвитку EQ старшокласників арт-терапевтичними та допоміжними засобами	146
Павелків Віталій, Малахова Ольга Соціальна депривація як чинник формування девіантної поведінки у підлітків	156
Павелків Роман Науково-психологічні підходи до розуміння феномену рефлексії	166
Рєпнова Тетяна Емоційний інтелект у становленні професійно-особистісних компетенцій лідерів публічної служби	173
Руденко Наталя Особливості взаємозв'язку гомонегативізму з агресивністю та ціннісними орієнтаціями юнаків	180
Рудюк Олег Стильові особливості саморегуляції поведінки майбутніх фахівців-психологів	186

Северин Алексей Перцептивні дії підлітків з предметами варіативної форми і ігрова залежність	194
Хомич Іванна Концептуальні підходи до вивчення проблеми нормативності у психологічній науці	201
Храбан Тетяна, Сілко Олексій Психологічний аналіз уявлень майбутніх офіцерів щодо структури компетенцій військового лідера	207
Шаповал Іванна Зрілість особистості як інтегральна здібність: теоретико-методологічне обґрунтування	221